

Michał Ożóg

Wolność sumienia i religii w stanach nadzwyczajnych w polskim systemie prawnym

Michał Ożóg

Doktorant w Zakładzie Prawa Kościelnego i Wyznaniowego Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Freedom of Conscience and Religion in States of Emergency in the Polish Legal System

The aim of this article is to enunciate the legal status of the freedom of conscience and religion of persons and groups under a state of emergency. The paper adopts the Constitution of the Republic of Poland of 2 April 1997 as the starting point for discussion. On a general note, considerations pertaining to international law and constitutional regulations in a handful of European countries are presented, with emphasis upon provisions concerning states of emergency. The legal status of freedom of conscience and religion belonging to agents in a state of emergency is expounded by reference to the subjective scope of bindingness of those rights and freedoms which are necessary to promote freedom of conscience and religion. Cases are discussed where a person's action may be classified as a realization of two constitutional right, one of which is non-derogable. The author goes on to suggest a method of resolving such contentions by applying the theory of practical concordance.

1. Uwagi ogólne

W funkcjonowaniu każdego kraju mogą wystąpić trudne sytuacje, których przezwycięzenie nie będzie możliwe za pomocą zwyczajnych instrumentów porządku prawnego. Zaistnienie określonych zdarzeń może wymagać wprowadzenia stanu nadzwyczajnego. Pojęcie to można zdefiniować jako „pojawienie się w państwie sytuacji szczególnego zagrożenia, której rozwiąza-

nie wymaga sięgnięcia do środków szczególnych”¹. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.² przewiduje trzy typy stanu nadzwyczajnego: stan wojenny, stan wyjątkowy oraz stan klęski żywiołowej. Stan nadzwyczajny dopusz-

1 L. Garlicki, *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2007, s. 397.

2 Dz.U. z 1997 r., nr 78, poz. 483 z późn. zm.

cza ograniczenie praw i wolności konstytucyjnych w szerszym zakresie od tego, który wyznacza art. 31 ust. 3 Konstytucji, zezwalając nawet na ich całkowite zawieszenie³. Jest to uzasadnione „koniecznością poświęcenia jednego dobra dla ratowania dobra wyższego”⁴. Organom władzy publicznej nie przysługuje jednak dowolność w tym zakresie. Artykuł 233 Konstytucji zawiera wyliczenie praw człowieka, które ze względu na swoje znaczenie dla jednostki nie mogą być ograniczone bądź zawieszone nawet w razie zaistnienia zagrożenia dla obywateli lub państwa⁵. A zatem o dopuszczalności zawieszenia danego prawa zadecydował ustrojodawca. W ten sposób dokonano hierarchizacji praw i wolności konstytucyjnych. Brak hierarchii konstytucyjnych praw i wolności jednostki stanowi cechę charakterystyczną dla okresu funkcjonowania państwa w warunkach zwykłych, a na czas stanu nadzwyczajnego ustrojodawca postanowił dokonać pewnej gradacji praw⁶. Artykuł 233 ust. 1 Konstytucji określa prawa, które nie mogą zostać ograniczone w stanie wojennym oraz wyjątkowym (enumeracja negatywna), a z kolei art. 233 ust. 3 zawiera katalog praw mogących podlegać limitacji w okresie stanu klęski żywiołowej (enumeracja pozytywna). W odniesieniu do praw i wolności, wobec których możliwe jest dokonanie ich zawieszenia, to poszczególne ustawy o stanach nadzwyczajnych mają dookreślić zakres ograniczeń w poszczególnych typach stanu nadzwyczajnego⁷. Ustawodawca nie jest przy tym skrepowany zakazem naruszania „istoty” poszczególnych

praw⁸. Pozostaje jednak związany zasadą proporcjonalności⁹. W przypadku praw i wolności, które nie mogą zostać zawieszone w stanie nadzwyczajnym, niedopuszczalne jest naruszanie istoty tychże praw konstytucyjnych, a ustanawiane ograniczenia muszą uwzględniać ogólne wymogi przewidziane w art. 31 ust. 3 Konstytucji¹⁰. Ustrojodawca w odniesieniu do stanu wojennego i wyjątkowego w art. 233 ust. 1 Konstytucji wyraził stanowisko, że ustawa „nie może ograniczać wolności i praw” wymienionych w tym przepisie, a z kolei w przypadku stanu klęski żywiołowej posłużono się formułą: „ustawa (...) może ograniczać wolności i prawa” (art. 233 ust. 3). W obu jednostkach redakcyjnych występuje pojęcie ograniczania praw i wolności w ustawach regulujących poszczególne typy stanów nadzwyczajnych, ale należy wyraźnie podkreślić, że w tych przypadkach chodzi o dopuszczalność wprowadzania takich ograniczeń, których zakres może skutkować zawieszeniem danego prawa, co można określić jako swoistą derogację, uchylenie danej normy prawnej gwarantującej dane prawo lub wolność konstytucyjną na określony czas trwania stanu nadzwyczajnego. Z tego względu termin „ograniczenie” praw i wolności występujący w art. 233 ust. 1 i 3 Konstytucji odnosi się do kwestii dopuszczalności zawieszenia danego prawa lub wolności konstytucyjnej w okresie trwania stanu nadzwyczajnego. Prawa, które nie mogą zostać zawieszone w stanach nadzwyczajnych, określa się w doktrynie jako prawa niederogowalne¹¹. Deroga-

3 Zob. K. Wojtyczek, *Prawa człowieka w stanach nadzwyczajnych* (w:) P. Sarnecki (red.) *Prawo konstytucyjne RP*, Warszawa 2005, s. 102.

4 W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2013, s. 301.

5 Zob. M. Jabłoński, *Klasyfikacja wolności i praw jednostki w Konstytucji RP* (w:) tegoż (red.) *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. 1, *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, Warszawa 2010, s. 81.

6 Zob. K. Eckhardt, *Hierarchizacja praw i wolności jednostki w świetle konstytucyjnej regulacji stanu nadzwyczajnego*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, nr 2, s. 90.

7 Zob. K. Eckhardt, *Stan nadzwyczajny jako instytucja polskiego prawa konstytucyjnego*, Rzeszów 2012, s. 98.

8 Odmienne, zakładając, że zakaz naruszania istoty praw i wolności obowiązuje również w stanach nadzwyczajnych, M. Wyrzykowski, *Granice praw i wolności – granice władzy* (w:) *Obywatel – jego wolności i prawa. Zbiór studiów przygotowanych z okazji 10-lecia urzędu Rzecznika Praw Obywatelskich*, Warszawa 1998, s. 58.

9 Zob. K. Wojtyczek, *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Kraków 1999, s. 258.

10 Zob. K. Działocha, *Komentarz do art. 233* (w:) L. Garlicki (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 4, Warszawa 2005, s. 3.

11 Określenie pochodzi od angielskiego słowa *derogation*. W internetowym Słowniku języka polskiego PWN „derogacja” oznacza „pozbawienie normy prawnej jej mocy obowiązującej przez zastąpienie tej normy inną”, <http://sjp.pwn.pl/szukaj/derogacja.html> (dostęp: 28.11.2016).

cja stanowi bowiem odmienne ograniczenie praw niż ograniczenie dokonane w oparciu o klauzule limitacyjne. Klauzula derogacyjna dotyczy bowiem całych praw, łącznie z ograniczeniami dokonywanymi także na podstawie klauzuli limitacyjnej¹². Na potrzeby niniejszego opracowania należy podkreślić również konieczność odróżnienia kategorii pojęcio-

go wniosku, że wolność sumienia i religii (art. 53 Konstytucji) należy do grupy praw człowieka niepodlegających zawieszeniu w każdym z trzech typów stanu nadzwyczajnego. Wolność sumienia i religii wymieniona została wśród tych praw, które nie mogą zostać zwieszone w stanie wojennym i wyjątkowym, a także nie została uwzględniona w kata-

Wolność sumienia i religii wymieniona została wśród tych praw, które nie mogą zostać zwieszone w stanie wojennym i wyjątkowym.

wej praw niederogowalnych od praw absolutnych. Każde prawo absolutne stanowi prawo niederogowalne, ale nie każde prawo niederogowalne jest prawem absolutnym. Prawo absolutne cechuje to, że nie może ono doznawać ograniczeń zarówno w okresie zwyczajnego funkcjonowania państwa, jak i w stanach nadzwyczajnych. Przykładem tego typu prawa jest wolność od tortur, okrutnego, niehumanitarnego traktowania, prawo do humanitarnego traktowania (art. 40 oraz 41 ust. 4 Konstytucji)¹³. Z kolei wolność sumienia i religii nie stanowi prawa absolutnego, gdyż art. 53 ust. 5 Konstytucji określa przesłanki dopuszczalnych ograniczeń wolności uzewnętrzniania religii. Mając na uwadze powyższe ustalenia, trzeba wyraźnie podkreślić, że wolność sumienia i religii stanowi prawo wolnościowe o charakterze niederogowalnym, lecz nie jest prawem absolutnym. Przymiot niederogowalności oznacza zatem, że ograniczenia w zakresie wolności z art. 53 Konstytucji będą dopuszczalne w okresie stanu nadzwyczajnego, ale wyłącznie na zasadach ogólnych określonych w art. 31 ust. 3 Konstytucji.

Analiza regulacji prawnej zawartej w art. 233 ust. 1 i 3 Konstytucji prowadzi do jednoznaczne-

go logu praw, wobec których dopuszczalne jest ustanowienie zawieszenia wolności w okresie trwania stanu klęski żywiołowej. Takie założenie wydaje się w pełni zrozumiałe. Wolność sumienia i religii nabiera bowiem szczególnego znaczenia w obliczu zaistnienia zagrożenia w życiu człowieka i zbiorowości ludzkich. Nierzadko wystąpienie sytuacji kryzysowych powoduje, że jednostka intensywniej niż zwykle odczuwa potrzeby duchowo-religijne. Z tego względu zagwarantowanie wolności sumienia i religii w stanach nadzwyczajnych zasługuje na pozytywną ocenę. Celem niniejszego tekstu jest ocena realizacji powyższego założenia polskiego ustrojodawcy na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

2. Regulacje prawnomiędzynarodowe. Wybrane regulacje konstytucyjne państw europejskich

Niederogowalność wolności sumienia i religii pozostaje w zgodności ze standardami prawnomiędzynarodowymi. Akty prawne z zakresu ochrony praw człowieka również określają wolność sumienia i religii jako prawo niederogowalne. Spośród uniwersalnych systemów ochrony praw człowieka można wskazać art. 4 ust. 2 MPPOiP¹⁴. Sytuacja jest

12 Zob. M. Piechowiak, *Klauzula limitacyjna a nienaruszalność praw i godności*, „Przegląd Sejmowy” 2009, nr 2, s. 72.

13 Zob. wyrok TK z dnia 26 maja 2008 r., SK 25/07, Lex nr 380071.

14 Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r., nr 38, poz. 167).

zróżnicowana w odniesieniu do systemów regionalnych. W art. 27 ust. 2 Amerykańskiej Karty Praw Człowieka¹⁵ opowiedziano się za niederogowalnym charakterem tej wolności, natomiast na gruncie art. 15 ust. 2 EKPC¹⁶ wolność myśli, sumienia i wyznania nie została wyraźnie zaliczona do tej grupy praw człowieka. Brak należytej rangi dla wolności z art. 9 EKPC jest w nauce krytykowana¹⁷. W literaturze podkreśla się jednak, że wolność myśli, sumienia i religii w zakresie *forum internum* stanowi prawo absolutne i nie może być ograniczana¹⁸. Z kolei Karta praw podstawowych Unii Europejskiej¹⁹ nie przewiduje klauzuli derogacyjnej. Taki stan rzeczy przedstawia się także na gruncie Afrykańskiej Karty Praw Człowieka i Ludów²⁰.

Warto również spojrzeć na zakres ochrony wolności sumienia i religii w stanach nadzwyczajnych²¹ w konstytucjach innych krajów europejskich, w których tak jak w Polsce istnieje typ stosunku państwa do zjawiska religijności określany w doktrynie jako separacja skoordynowana (przyjazna). Dla przykładu ograniczę się do wskazania czterech systemów konstytucyjnych. Artykuł 4 ust. 1 Ustawy Zasadni-

czej RFN²² przewiduje, że wolność wyznania, sumienia i przekonań religijnych jest nienaruszalna. Z kolei w art. 55 Konstytucji Hiszpanii²³ w katalogu praw i wolności mogących podlegać zawieszeniu nie wyróżniono wolności sumienia i wyznania. Tak samo zdecydowano w art. 145 ustawy zasadniczej Republiki Litewskiej²⁴ w odniesieniu do wolności myśli, religii i sumienia. Warto wspomnieć, że w świetle węgierskiej konstytucji z 2011 r., która rozpoczyna się wezwaniem „Boże błogosław Węgrów”, dopuszczalne jest ograniczenie lub zawieszenie wolności przekonań, sumienia i wyznania (art. VII), gdyż przepis ten nie został zawarty w katalogu praw niederegowalnych w art. 54 ust. 1²⁵.

3. Wolność sumienia i religii w systemie praw i wolności konstytucyjnych

Przed rozpoczęciem szczegółowej analizy przepisów ustawowych warto dokonać ogólnej charakterystyki wolności sumienia i religii poprzez przedstawienie relacji, jakie zachodzą między wolnością sumienia i religii a innymi prawami i wolnościami konstytucyjnymi. Poczynione ustalenia będą istotne z punktu widzenia dokonania wyboru przepisów prawnych rzutujących na status prawny jednostki i zbiorowości w sferze wolności sumienia i religii w okresie trwania stanu nadzwyczajnego. We współczesnych systemach konstytucyjnych wolność sumienia i wyznania zajmuje wysoką pozycję²⁶. Jej zagwarantowanie stanowi standard państw demokratycznych, którego poszanowanie przyświecało twórcom polskiej ustawy zasadniczej²⁷. Artykuł 53

15 Przyjęta w San José dnia 22 listopada 1969 r. Tekst: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1969a-c1.html> (dostęp: 28.11.2016).

16 Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r., nr 61, poz. 284).

17 Zob. T. Jasudowicz, *Determinanty międzynarodowo chronionej substancji praw człowieka w systemie uniwersalnym i europejskim* (w:) tenże, C. Mik (red.), *O prawach człowieka w podwójną rocznicę paktów. Księga pamiątkowa w hołdzie Profesor Annie Michalskiej*, Toruń 1996, s. 95.

18 Zob. W. Burek, *Prawa niederogowalne a zagadnienie hierarchii praw człowieka. Perspektywa prawnomiędzynarodowa*, „Przegląd Sejmowy” 2015, nr 4, s. 61.

19 Dz.Urz. UE C 326, z 26.10.2012, s. 291.

20 Przyjęta w Nairobi dnia 26 czerwca 1981 r. Tekst: <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/inne/1981.html> (dostęp: 28.11.2016).

21 Na marginesie należy zaznaczyć, że w systemach konstytucyjnych innych państw występuje rozrzut nazw na określenie typów stanów funkcjonowania kraju w sytuacjach szczególnych.

22 Zob. *Ustawa Zasadnicza RFN*, przeł. B. Banaszak, A. Malicka (w:) *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Stańkiewicz, Warszawa 2011, s. 521.

23 Zob. *Konstytucja Hiszpanii*, przeł. T. Mołdawa (w:) *Konstytucje państw...*, s. 350.

24 Zob. *Konstytucja Republiki Litewskiej*, przeł. H. Wisner (w:) *Konstytucje państw...*, s. 439.

25 Zob. *Ustawa Zasadnicza Węgier*, przeł. J. Snopek (w:) *Konstytucje państw...*, s. 843.

26 Zob. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, wyd. 4, Warszawa 2010, s. 21.

27 Zob. J. Szymanek, *Konstytucjonalizacja prawa do wolności myśli, sumienia, religii i przekonań*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10, s. 89.

ust. 1 Konstytucji stanowi: „Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii”. Zasada ta koresponduje z art. 30 Konstytucji, zgodnie z którym „przypisana i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”. Godność

wolność sumienia i religii nabiera iluzorycznego charakteru, gdyż korzystanie z uprawnień szczegółowych z zakresu wolności sumienia i religii wymaga ustanowienia szerokiego zakresu różnych praw. W szczególności bliskim związku z wolnością sumienia i religii pozostają wolność przekonań, wolność słowa, środków społecznego przekazu, zrzeszania³¹.

„Każde prawo absolutne stanowi prawo niederogowalne, ale nie każde prawo niederegowalne jest prawem absolutnym”.

człowieka jako źródło praw i wolności stanowi cechę przysługującą każdemu człowiekowi i podlega ochronie, co wynika z art. 30 Konstytucji²⁸. Wolność sumienia i religii pozostaje w bliskiej relacji z innymi prawami wolnościowymi. Relacja ta ma dwojaki charakter. Z jednej strony można stwierdzić, że istnienie wolności sumienia i religii stanowi warunek konieczny dla zagwarantowania szeregu praw wolnościowych. Owa wolność jest „swoistym prapoczątkiem innych praw”, w szczególności takich jak wolność wypowiedzi czy wolność zgromadzeń, bowiem ich podstawą jest wolność poglądów i przekonań²⁹. Prawo do wolności myśli, sumienia i religii stanowi integralną część prawa do prywatności, a jednocześnie jest jego kwalifikowanym przejawem. Pominiecie tej wolności skutkuje pozbawieniem jednostki rękoma poszanowania jej prawa do prywatności³⁰. Z drugiej zaś strony bez zagwarantowania określonych praw wolnościowych

Realizacja uprawnień jednostkowych i zbiorowych, wynikających z wolności sumienia i religii, wchodzi często w zakres przedmiotowy innych praw wolnościowych³². Jako przykład można wskazać, że wolność zgromadzeń (art. 57 Konstytucji) umożliwia jednostce uczestnictwo w zgromadzeniach religijnych. Uczestnictwo w pielgrzymce religijnej stanowi przejaw korzystania z wolności poruszania się po terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (art. 52 ust. 1 Konstytucji). Tworzenie nowych zrzeszeń religijnych wymaga zapewnienia wolności zrzeszania się (art. 58 Konstytucji). Z kolei brak poszanowania wolności prasy i innych środków społecznego przekazu (art. 14 Konstytucji) pozbawia kościoły i inne związki wyznaniowe prawa do propagowania własnej doktryny i zasad religijno-moralnych. Powyższe przykłady dobitnie pokazują, że dość często określone postępowanie jednostki w sferze wolności sumienia i religii może być kwalifikowane jako przejaw realizacji wolności z art. 53 Konstytucji, a także jako przejaw korzystania z innego prawa lub wolności konstytucyjnej. Wielokrotnie będziemy mieć do czynienia ze zbiegiem praw i wolności konstytucyjnych. Z tego względu zagwarantowanie wolności sumienia i religii wymaga zabezpieczenia także innych praw wolnościowych, które mają

28 Więcej zob. np.: M. Granat, *Godność człowieka z art. 30 Konstytucji RP jako wartość i jako norma prawna*, „Państwo i Prawo” 2014, nr 8, s. 3 i n.; K. Complak, *Uwagi o godności człowieka oraz jej ochrona w świetle nowej konstytucji*, „Przegląd Sejmowy” 1998, nr 5, s. 41 i n.

29 Zob. J. Szymanek, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2006, nr 2, s. 41.

30 Zob. A. Łopatka, *Jednostka. Jej prawa człowieka*, Warszawa 2002, s. 106 i n.

31 Zob. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, dz. cyt., s. 23.

32 Tamże, s. 23.

znaczenie dla realizacji uprawnień szczegółowych wolności z art. 53 Konstytucji. Badanie położenia prawnego jednostki w sferze wolności sumienia i religii w okresie stanu nadzwyczajnego wymaga zatem uwzględnienia zakresu obowiązywania tych praw wolnościowych, bez których wolność sumienia i religii ma tylko charakter pozorny. Kwestią wymagającą rozstrzygnięcia będzie sytuacja, gdy określone zachowanie jednostki może być uznane

ten stanowi nieco zmieniony odpowiednik art. 4 pkt 1 MPPOiP³³. Artykuł 233 ust. 2 Konstytucji wyraża zakaz dyskryminacji, który jest konsekwencją zasady równości. Nie jest on jednak identyczny z zakazem dyskryminacji z art. 32 ust. 2 Konstytucji, w myśl którego nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiejkolwiek przyczyny. Przepis ten nie zawiera wskazania jakichkolwiek cech za-

**Już w preambule ustawy zasadniczej
zadeklarowano zakaz dyskryminacji
wyznaniowej: „wszyscy obywatele
Rzeczypospolitej Polskiej, zarówno wierzący
w Boga (...), jak i nie podzielający tej wiary
(...) równi w prawach i powinnościach”.**

za przejaw realizacji dwóch praw konstytucyjnych, z których jedno ma charakter niedorogowalny (wolność sumienia i religii), a drugie (wolność) pozostające w zbiegu może zostać zawieszone w trakcie stanu nadzwyczajnego. Propozycja sposobu rozwiązywania tego typu kolizji znajdzie się w dalszej części tekstu.

4. Klauzula antydyskryminacyjna

Omawianie zasad ograniczeń praw i wolności konstytucyjnych w stanach nadzwyczajnych wykracza poza ramy niniejszego tekstu, jednak z punktu widzenia tematu opracowania szczególną uwagę należy poświęcić zasadzie niedyskryminacji we wprowadzaniu zawieszenia praw i wolności człowieka i obywatela w okresie stanów nadzwyczajnych. Wspomniany już art. 233 Konstytucji przewiduje w ust. 2 zakaz ograniczania praw i wolności człowieka i obywatela „wyłącznie z powodu rasy, płci, języka, wyznania lub jego braku, pochodzenia społecznego, urodzenia oraz majątku”. Przepis

kazanych, które nie mogą uzasadniać różnicowania sytuacji prawnej podmiotów prawa. Przyjmuje się, że art. 233 ust. 2 Konstytucji stanowi *lex specialis* wobec zasady równości zawartej w art. 32 Konstytucji³⁴. Zróżnicowany sposób unormowania zakazu dyskryminacji znajduje uzasadnienie w zaistnieniu szczególnych okoliczności, w których ustanawiane są ograniczenia³⁵. W świetle art. 233 ust. 2 Konstytucji użycie zwrotu „wyłącznie z powodu” oznacza, że niedopuszczalna jest dyskryminacja tylko w oparciu o kryteria wymienione w tym przepisie³⁶. Cel regulacji prawa o stanach

33 Zob. B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. 2, Warszawa 2012, s. 1109.

34 Tamże.

35 Zob. A. Surówka, *Relacja zasad ograniczania wolności i praw człowieka i obywatela w stanach nadzwyczajnych i w stanie normalnego funkcjonowania państwa*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, nr 4, s. 147.

36 Zob. K. Działocha, *Komentarz do art. 233...*, dz. cyt., s. 6.

nadzwyczajnych uzasadnia większe niż w normalnych warunkach zróżnicowanie statusu prawnego podmiotów podobnych, a tym samym ograniczenie katalogu cech, w oparciu o które niedopuszczalne jest ustanawianie ograniczeń praw i wolności³⁷. Zamięty katalog powodów oznacza, że zakaz dyskryminacji nie obejmuje wszystkich kryteriów³⁸. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera interpretacja frazy „wyznania lub jego braku”. Termin „wyznanie” może być ujmowany w znaczeniu językowym, religioznawczym oraz prawnym i prawniczym. Etymologicznie wyraz „wyznanie” oznacza światopoglądowe samookreślenie się, dotyczy wyboru określonego spojrzenia na rzeczywistość. Stanowi „jasne sformułowanie przekonań dotyczących danej dziedziny; publiczne wygłoszenie swych przekonań”³⁹. Zakresem znaczeniowym obejmuje przekonania religijne i niereligijne. Z kolei na gruncie religioznawstwa „wyznanie” oznacza wspólnotę wyodrębniającą się z danej religii, np. chrześcijaństwo jako religia i wyznanie rzymskokatolickie⁴⁰. A zatem w stosunku do religii ma ono charakter węższy. W nauce prawa wyznaniowego termin „wyznanie” uznaje się za pojęcie pozytywistyczne, w odróżnieniu do pojęcia „religia”, które występuje w międzynarodowym prawie praw człowieka⁴¹. Wydaje się, że pomimo zasady, iż pojęcia konstytucyjne mają autonomiczny charakter i niedopuszczalne jest ich interpretowanie przez pryzmat regulacji ustawowej⁴², to dokonując interpretacji słowa „wyznanie”, można pomocniczo odwołać się do definicji legalnej tego terminu, która występuje w polskim ustawodawstwie (prawne ujęcie terminu „wyznanie”). W art. 2 pkt 12 ustawy z dnia 4 marca 2010 r. o narodowym spi-

sie powszechnym ludności i mieszkań w 2011 r.⁴³ przyjęto, że ilekroć mowa jest w tym akcie o „wyznaniu – przynależności wyznaniowej – rozumie się przez to formalne uczestnictwo lub emocjonalny związek osoby z określonym wyznaniem religijnym, kościołem lub związkiem wyznaniowym”. Powyższa definicja wyraźnie akcentuje aspekt religijny wyrazu, koncentrując się na relacji jednostki z określoną strukturą wyznaniową – różnica dotyczy jedynie stopnia sformalizowania łączności jednostki z podmiotem zinstytucjonalizowanym (kościołem lub innym związkiem wyznaniowym). Wydaje się, iż taki sposób interpretacji terminu „wyznanie” jest właściwy i uzasadniony specyfiką regulacji prawa o stanach nadzwyczajnych. Zakładając racjonalność ustawodawcy, należy przyjąć, że gdyby w jego intencji termin ten miał mieć szeroki zakres i obejmować stosunek jednostki do każdej sfery życia, to w tekście klauzuli antydyskryminacyjnej wyrażony zostałby zwrot o zakazie dyskryminacji z jakiegokolwiek przyczyny. Zakaz ustanawiania regulacji ograniczającej prawa lub wolności w odniesieniu do pewnej grupy osób wyznających daną religię mogłoby skutkować dyskryminacją osób, które należą do grona wyznawców tej religii, ale nie prowadzą żadnych działań mogących stanowić zagrożenie dla państwa⁴⁴. Brak wyznania można określić jako bezwyznaniowość. Pojęcie to definiuje się w literaturze jako „nieprzynależność do jakiegokolwiek wyznania o charakterze religijnym, inaczej – niewyznaniowość”⁴⁵. Kategoria osób o braku wyznania jest zróżnicowana i obejmuje ateistów, agnostyków oraz tych niewierzących i obojętnych religijnie, którzy nie identyfikują się z powyżej wskazanymi grupami osób bezwyznaniowych⁴⁶. Zgodnie z literalnym brzmieniem przepisu art. 233 ust. 2 Konstytucji wyznaniowość lub bezwyznaniowość nie mogą stanowić wyłącznej przesłanki ograniczenia praw i wolno-

37 Tamże.

38 Zob. M. Brzeziński, *Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach*, Warszawa 2007, s. 180–181.

39 *Wyznanie*, hasło (w:) S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1989, s. 952.

40 Zob. H. Chyliński, hasło *wyznanie* (w:) Z. Poniatowski (red.), *Mały słownik religioznawczy*, Warszawa 1969, s. 466.

41 Zob. J. Krukowski, K. Warchałowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000, s. 77.

42 Zob. wyrok TK z 7 lutego 2001 r., K 27/00, Lex nr 46367.

43 Dz.U. z 2011 r., nr 47, poz. 277.

44 Zob. A. Surówka, *Relacja zasad...*, dz. cyt., s. 147.

45 Zob. R. Brożniak, *Bezwyznaniowość* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2014, s. 15–16.

46 Tamże.

ści. Warto jednak rozważyć, czy powyższe kryterium może stanowić podstawę ograniczenia praw i wolności także wówczas, gdy występuje ono wraz z inną cechą. Należy przede wszystkim podkreślić, że z wolności sumienia i religii wynika zakaz różnicowanego traktowania podmiotów prawa w oparciu o przesłankę wyznania lub jego braku. Można przyjąć, że już w preambule ustawy zasadniczej zadeklarowano zakaz dyskryminacji wyznaniowej: „wszyscy obywatele Rzeczypospolitej Polskiej, zarówno wierzący w Boga (...), jak i nie podzielający tej wiary, (...) równi w prawach i powinnościach

5. Zagwarantowanie uprawnień jednostkowych i zbiorowych z zakresu wolności sumienia i religii w stanie wojennym i wyjątkowym

W przepisie art. 233 ust. 1 Konstytucji określono prawa i wolności, które nie mogą zostać zawieszone w okresie stanu wojennego i wyjątkowego. Zastosowana technika legislacyjna przemawia za połączeniem rozważań w zakresie tych dwóch typów stanu nadzwyczajnego. Stan wojenny ma najdalej idący charakter, bo może wiązać się z zagrożeniem istnienia państwa⁴⁸. Katalog praw człowieka, które

Ograniczenia praw konstytucyjnych w oparciu o przesłankę wyznania lub jego braku wraz z przesłanką dodatkową mogłyby prowadzić do dyskryminacji pośredniej.

wobec dobra wspólnego – Polski”. Wydaje się więc, że ograniczenia praw konstytucyjnych w oparciu o przesłankę wyznania lub jego braku wraz z przesłanką dodatkową mogłyby prowadzić do dyskryminacji pośredniej. Nie można jednak wykluczyć sytuacji, gdy działania danej wspólnoty religijnej przyczyniają się do destabilizacji sytuacji wewnętrznej w państwie, co może stanowić podstawę wprowadzenia stanu nadzwyczajnego, albo gdy działania takiej wspólnoty uniemożliwiają przywrócenie funkcjonowania państwa w warunkach zwykłych. Jeżeli zatem określona wspólnota religijna podejmuje praktyki godzące w prawa i wolności innych osób lub pozostałe wartości wymienione w art. 31 ust. 3 Konstytucji, to wówczas organ rejestrujący kościoły i inne związki wyznaniowe powinien podjąć kroki zmierzające do wykreślenia danej grupy z rejestru w oparciu o przepisy ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁴⁷.

nie podlegają derogacji w okresie stanu wojennego, wyznaczony został klauzulą negatywną⁴⁹. Zakres ograniczeń praw i wolności człowieka i obywatela w okresie stanu wojennego określa rozdz. 4 ustawy z dnia 29 sierpnia 2002 r. o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej⁵⁰ (dalej: u.s.w.).

Artykuł 22 ust. 1 pkt 1 u.s.w. dopuszcza zawieszenie prawa do organizowania i przeprowadzania wszelkiego rodzaju zgromadzeń. W myśl art. 22 ust. 2 u.s.w. nie dotyczy to zgromadzeń organizowanych przez kościoły i inne związki wyznaniowe oraz organizacje religijne działające w obrębie świątyń, budynków kościelnych, w innych pomieszczeniach służących organizowaniu i publicznemu sprawowa-

48 L. Garlicki, *Polskie prawo...*, dz. cyt., s. 403.

49 Zob. B. Opaliński, *Stan wojenny we współczesnym polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2011, nr 7–8, s. 82.

50 Tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1815.

47 Tekst jedn. Dz.U. z 2005 r., nr 231, poz. 1965 z późn. zm.

niu kultu. Przepis ten nie definiuje pojęć „kościół” i „związek wyznaniowy”. W ustawodawstwie polskim występuje formuła „kościół i inne związki wyznaniowe” na oznaczenie zbiorowości religijnych, które przybierają różne nazwy⁵¹. Obserwowanie relacji pojęć „związek wyznaniowy” i „kościół” prowadzi do wniosku, iż kościół to typ związku wyznaniowego wyróżniający się spośród innych związków wyznaniowych tylko nazwą, niestanowiący osobnej kategorii prawnej⁵². W przepisach ustawy występuje trzecia kategoria pojęciowa – „organizacja religijna”. Ustawodawca nie wyjaśnia też i tego terminu. Nie jest jasne, jak należy rozumieć ten zwrot. Wątpliwości dotyczą zakresu rozumienia pojęcia „organizacja religijna”. W szerokim ujęciu za taką organizację należałoby uznać każde zrzeszenie o charakterze światopoglądowym, a w znaczeniu wąskim jedynie te, które działają w obrębie kościołów i innych związków wyznaniowych o uregulowanej sytuacji prawnej. Za drugą interpretacją przemawia okoliczność, iż formuła organizacji religijnych została doprecyzowana w innym akcie prawnym i w ramach wykładni systemowej należy się odwołać do tej regulacji. Mianowicie art. 7 ust. 1 pkt 3 ustawy z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach⁵³ przewiduje, że regulacji tej ustawy nie podlegają „organizacje religijne, których sytuacja prawna jest uregulowana ustawami o stosunku państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych, działające w obrębie tych kościołów i związków”. W poszukiwaniu rozumienia pojęcia organizacji religijnej warto odwołać się do doktrynalnej definicji organizacji kościelnej, które można by uznać za synonimiczne. Przyjmuje się, że są to jednostki organizacyjne kościołów i innych

związków wyznaniowych, zasadniczo powoływane przez odpowiednie władze kościołów i innych związków wyznaniowych. Ich istnienie stanowi wyraz poszanowania prawa obywateli do zrzeszania się⁵⁴. Warto zauważyć, że *prima facie* art. 22 ust. 1 pkt 1 u.s.w. nie zawęży wyjątku od dopuszczalności zawieszenia prawa zgromadzeń jedynie wobec tych wspólnot religijnych, których status prawny został uregulowany. W porządku prawnym dość często występuje formuła, iż określone uprawnienie dotyczy kościoła lub innego związku wyznaniowego „o uregulowanej sytuacji prawnej”⁵⁵. Powstaje zatem pytanie, czy przepis art. 22 ust. 1 pkt 1 u.s.w. dotyczy wszystkich zrzeszeń, które we własnym przekonaniu stanowią „kościół”, „związek wyznaniowy”, czy przepis ten ma zastosowanie wyłącznie w odniesieniu do tych podmiotów, których położenie prawne zostało uregulowane. Przede wszystkim należy podkreślić, że w prawie polskim nie przewidziano obowiązku uregulowania statusu prawnego zrzeszeń o charakterze światopoglądowym⁵⁶. W pełni dopuszczalne jest więc funkcjonowanie grupy o profilu religijnym jedynie jako zbiorowości o charakterze socjologicznym. Niemniej jednak z faktu uregulowania statusu prawnego wspólnoty religijnej wynika szereg uprawnień przewidzianych tylko dla takich grup. Położenie prawne danej wspólnoty może być unormowane umową międzynarodową, ustawą, a także decyzją administracyjną⁵⁷. Wykładnia literalna sugeruje przyjąć, że nie tylko podmioty o uregulowanym statusie prawnym objęte są wyłączeniem od możliwości zawieszenia wolności zgromadzeń, ale także inne wspólnoty, które przyjmują określenie „kościół”, „związek wyznaniowy”.

51 W dwóch ustawach z okresu II RP występuje także określenie „związek religijny”. Por. ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Muzułmańskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 1936 r., nr 30, poz. 240 z późn. zm.) oraz ustawa z dnia 21 kwietnia 1936 r. o stosunku Państwa do Karaimskiego Związku Religijnego w Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 1936 r., nr 30, poz. 241 z późn. zm.).

52 Zob. J. Cupriak, *Związek wyznaniowy* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 588.

53 Tekst jedn. Dz.U. z 2015 r., poz. 1393 z późn. zm.

54 Zob. K. Krzysztofek, *Organizacje kościelne* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 257.

55 Por. np. art. 53 ust. 4 Konstytucji RP.

56 Zob. A. Mezglewski, *Rejestrowanie związków wyznaniowych* (w:) A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008, s. 250.

57 Należy przy tym pamiętać, że nadal obowiązuje rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o stosunku Państwa do Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego, nieposiadającego hierarchii duchownej (Dz.U. z 1928 r., nr 38, poz. 363 z późn. zm.).

Taka interpretacja nie wydaje się właściwa. Prowadzi bowiem do dużej niepewności w sferze obrotu prawnego, gdyż organy władzy publicznej nie dysponowałyby wówczas możliwością precyzyjnego ustalenia podmiotów objętych wyłączeniem od zakazu zgromadzeń. Pod pozorem korzystania z wolności sumienia i religii mogłyby być prowadzone działania, które utrudniałyby przezwyciężenie zagrożenia będącego powodem wprowadzenia stanu nadzwyczajnego. Za wąskim rozumieniem tego przepisu przemawia również to, iż w oparciu o reżim prawa o stanach nadzwyczajnych zasadą pozostaje dopuszczalność zawieszenia prawa do organizacji zgromadzeń w czasie stanu wojennego, a jedynie wyjątkowo ustawodawca czyni odstępstwo na rzecz określonych podmiotów, których zakres nie powinien budzić wątpliwości. A zatem przepis ten powinien być wąsko interpretowany, w myśl założenia *exceptiones non sunt extendendae*.

Termin „publiczne sprawowanie kultu” z ustawy o stanie wojennym oraz o kompetencjach Naczelnego Dowódcy Sił Zbrojnych i zasadach jego podległości konstytucyjnym organom Rzeczypospolitej Polskiej może być uznany za analogiczny do terminu „kult publiczny” występującego w dziesięciu ustawach regulujących status prawny poszczególnych związków wyznaniowych: Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego⁵⁸, Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego⁵⁹, Kościoła Polskokatolickiego⁶⁰, Starokatolickiego Kościoła Mariawitów⁶¹, Kościoła Zielonoświątkowego⁶², Kościoła Adwentystów Dnia

Siódmego⁶³, Kościoła Chrześcijan Baptystów⁶⁴, Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego⁶⁵, Kościoła Katolickiego Mariawitów⁶⁶, Gmin Wyznaniowych Żydowskich⁶⁷. Również jako wyrażenie synonimiczne należy potraktować frazę „publiczne czynności religijne”, która występuje w ustawie określającej położenie prawne Kościoła Ewangelicko-Reformowanego⁶⁸. Na potrzeby interpretacji zwrotu ustawowego „publiczne sprawowanie kultu” warto odwołać się do definicji terminu „kult publiczny” zaproponowanej w literaturze, przyjmując, że jest to „oddawanie czci Bogu” przede wszystkim w liturgii i dokonywane jest przez osoby upoważnione przez władze konkretnego kościoła lub innego związku wyznaniowego⁶⁹. Wyjątek dopuszczony przez ustawodawcę dotyczy publicznego sprawowania kultu w obrębie świątyni, budynków kościelnych, w innych pomieszczeniach służących organizowaniu i publicznemu sprawowaniu kultu. Przez świątynię należy rozumieć obiekt służący do regularnego uprawiania kultu (np. kościół, synagoga, meczet, zbor). Z kolei przez obiekt kościelny można pojmować budynki, do których tytuł prawny posiada określony kościół lub inny związek wyznaniowy. Powyższe rozwiązanie zasługuje na pozytywną ocenę, gdyż pozostaje ono w zgodności z zasadą autonomii i niezależno-

58 Ustawa z dnia 4 lipca 1991 r. o stosunku Państwa do Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego (tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1726).

59 Ustawa z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2015 r., poz. 43).

60 Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Polskokatolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1599).

61 Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Starokatolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2015 r., poz. 14).

62 Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Zielonoświątkowego w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2015 r., poz. 13).

63 Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1889).

64 Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Chrześcijan Baptystów w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2015 r., poz. 169).

65 Ustawa z dnia 30 czerwca 1995 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Methodystycznego w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1712).

66 Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2015 r., poz. 44).

67 Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1798).

68 Ustawa z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Rzeczypospolitej Polskiej (tekst jedn. Dz.U. z 2015 r., poz. 483).

69 Zob. R. Sztuchmiller, *Kult religijny* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 197.

ści kościołów i związków wyznaniowych (art. 25 ust. 3 Konstytucji) w zakresie spraw należących do ich wyłącznej właściwości, tj. sprawowania kultu publicznego. Przepis ten zabezpiecza prawo kościołów i innych związków wyznaniowych do prowadzenia i organizowania kultu publicznego, który

czeniu służących organizowaniu i publicznemu sprawowaniu kultu. Można stwierdzić, że przepis art. 22 ust. 2 u.s.w. zabezpiecza wolność sumienia i religii w aspekcie zbiorowym, nie zapewniając jednak specjalnych gwarancji dla jednostki, która zapragnie skorzystać z prawa uczestnictwa w spra-

Ograniczenia lub zawieszenia wolności przemieszczania się po terytorium Rzeczypospolitej Polskiej mogą uniemożliwić lub znacznie utrudnić jednostce uczestnictwo w kulcie publicznym sprawowanym w obrębie świątyń, budynków kościelnych, w innych pomieszczeniach służących organizowaniu i publicznemu sprawowaniu kultu.

sprawowany jest dla wiernych. Konieczne jest zatem zagwarantowanie jednostkom możliwości uczestnictwa w sprawowanym kulcie publicznym. Trzeba jednak wskazać, że w okresie stanu wojennego i wyjątkowego możliwe jest zawieszenie wolności poruszania się po terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (art. 52 ust. 1 Konstytucji), a zakaz przemieszczania się może uniemożliwić jednostce dotarcie do budynku (obiektu, pomieszczenia) kościoła lub innego związku wyznaniowego, w którym sprawowany będzie kult publiczny, art. 23 ust. 2 pkt 1 u.s.w., przewiduje bowiem, że w czasie stanu wojennego mogą być wprowadzone nakazy lub zakazy przebywania lub opuszczania w ustalonym czasie oznaczonych miejsc, obiektów i obszarów. Ograniczenia lub zawieszenia wolności przemieszczania się po terytorium Rzeczypospolitej Polskiej mogą zatem uniemożliwić lub znacznie utrudnić jednostce uczestnictwo w kulcie publicznym sprawowanym w obrębie świątyń, budynków kościelnych, w innych pomiesz-

wowanym kulcie, a może napotkać barierę prawną w postaci zakazu przemieszczania się lub w nakazie przebywania w określonym miejscu. W tym wypadku wolność przemieszczania się umożliwia jednostce dotarcie do miejsca, w którym będzie realizować swoją wolność sumienia i religii. Wolność przemieszczania się przyczynia się zatem do zrealizowania drugiej wolności. Zgodne z prawem zawieszenie wolności przemieszczania się może refleksem oddziaływać na inne prawa i wolności. Nieco bardziej złożona sytuacja zachodzi zaś wtedy, gdy mamy do czynienia ze zbiegiem praw konstytucyjnych, gdy to samo zachowanie człowieka (np. marsz od miejscowości A do miejscowości B w celu religijny) może być prawnie kwalifikowane jako przejaw realizacji dwóch praw konstytucyjnych, z których jedno ma charakter niederogowalny (wolność sumienia i religii), a drugie takiego waloru nie posiada i może zostać zawieszone (wolność przemieszczania się). Pojawia się zatem pytanie o rozstrzyganie tego typu

zbiegu. W tym zakresie można odwołać się do zasady konkordancji praw i wolności konstytucyjnych, która wypracowana została w nauce niemieckiego prawa konstytucyjnego. Zakłada ona eliminowanie sprzeczności między normami konstytucyjnymi w sposób wprowadzający między nimi praktyczną konkordancję (*praktische Konkordanz*)⁷⁰. Zasada jedności konstytucji wymaga dokonania optymalizacji, tzn. obu dobrom prawnym muszą zostać wyznaczone granice, aby każde z nich mogło zmierzać do „idealnej rzeczywistości”⁷¹. Wyznaczenie granicy musi być proporcjonalne, a to oznacza, że nie można po-
dążać w ograniczeniach dalej, niż jest to konieczne dla ustanowienia konkordancji obu dóbr prawnych⁷².

dują”. Ową pomocą religijną będzie przede wszystkim zagwarantowanie osobom odizolowanym prawa do opieki duszpasterskiej, prowadzonej przez kościoły i inne związki wyznaniowe. Obowiązkiem władzy publicznej pozostaje zapewnienie duchowym swobodnego dostępu do wiernych.

Artykuł 22 ust. 1 pkt 3 u.s.w. dopuszcza wprowadzenie zawieszenia prawa do zrzeszania się poprzez nakazanie okresowego zaniechania działalności zarejestrowanych stowarzyszeń, partii politycznych, związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, organizacji pracodawców, ruchów obywatelskich oraz innych dobrowolnych zrzeszeń i fundacji, których działalność może utrud-

Nie jest oczywiste, czy wyjątek od dopuszczalności ustanowienia zakazu zrzeszania się obejmuje organizacje społeczne o charakterze religijnym.

Trzeba jednak mieć na uwadze, że ograniczenia w zakresie wolności przemieszczania się po terytorium RP dokonywane są dla osiągnięcia określonego celu, tj. przywrócenia stanu funkcjonowania państwa w warunkach zwykłych, a władza publiczna podejmuje działania mające przewyżżyć zagrożenie, np. zamieszki. Powyższe ograniczenia nie są dokonywane po to, aby naruszyć wolność sumienia i religii. Warto też podkreślić, że w razie ustanowienia nakazu przebywania w ustalonym czasie w oznaczonym miejscu, obiekcie lub obszarze, gdy organy władzy przewidują pewną izolację ludzi w skupisku, szczególnego znaczenia nabiera regulacja z art. 53 ust. 2 zd. 2 *in fine* Konstytucji, zgodnie z którą „wolność religii obejmuje (...) prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znaj-

nić realizację zadań obronnych. Warto zauważyć, że w powyższym katalogu nie zostało przewidziane prawo do nakazania okresowego zawieszenia działalności kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej. Stan ten zasługuje na pozytywną ocenę, gdyż stanowi przejaw realizacji założenia, że wolność sumienia i religii jest prawem niedorogownym. Nie jest jednak w pełni oczywiste, czy wyjątek od dopuszczalności ustanowienia zakazu zrzeszania się obejmuje również organizacje społeczne o charakterze religijnym. Z jednej strony można argumentować, że jeżeli wolność zrzeszania się w celach religijnych stanowi uprawnienie z zakresu wolności sumienia i religii, to ograniczenie działalności tego typu organizacji jest niedopuszczalne. Zdaniem Jarosława Matwiejuka taką interpretację wzmacnia treść klauzuli antydyskryminacyjnej z art. 233 ust. 2 Konstytucji⁷³. Autor ten

70 Zob. K. Hesse, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Heidelberg 1999, 72, s. 28, na potrzeby niniejszego opracowania powyższy fragment przeł. Marcin Kantorek.

71 Tamże.

72 Tamże.

73 Zob. J. Matwiejuk, *Pozycja prawna organizacji i stowarzyszeń religijnych w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2003, t. 6, s. 8–9.

wskazuje na przykład, że w razie wprowadzenia stanu wyjątkowego z powodu zagrożenia bezpieczeństwa obywateli w związku z niepokojami na tle religijnym będzie dopuszczalne ograniczenie wolności zrzeszania się w celach religijnych⁷⁴. W odniesieniu do stanu wojennego należy przyjąć, że organizacja zrzeszeń religijnych w stanie wojennym będzie dopuszczalna w zakresie, w jakim ich działalność nie utrudnia zadań obronnych.

W czasie stanu wojennego mogą być również wprowadzone ograniczenia w zakresie wolności i praw człowieka i obywatela w zakresie działalności edukacyjnej – poprzez okresowe zawieszenie zajęć dydaktycznych w szkołach, włącznie ze szkołami wyższymi, z wyjątkiem szkół duchownych i seminariów duchownych. Warto zauważyć, że zawieszenie zajęć dydaktycznych w szkołach publicznych będzie wiązało się także z zawieszeniem organizowania lekcji religii w szkole, w tych placówkach, w których prowadzone są zajęcia z tego przedmiotu. Przepis art. 24 ust. 1 pkt 3 u.s.w. stanowi o zwieszeniu zajęć dydaktycznych i nie przewiduje wyjątku w odniesieniu do zajęć z religii. Warto przy tym zauważyć, że rodzice mają prawo do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami (art. 48 ust. 1 Konstytucji), a w jego zakresie mieści się prawo do wychowania religijnego w ramach publicznego systemu oświaty poprzez uczestnictwo dziecka w zajęciach z religii. Organizowanie nauki religii w szkole wynika wprost z art. 53 ust. 4 Konstytucji. Zasluguje na uwagę również fakt, że art. 48 Konstytucji został *expressis verbis* wymieniony w katalogu praw niedorogownych⁷⁵. Trzeba jednak stwierdzić, że jedno z praw szczególnych wynikających z art. 48 Konstytucji, tj. prawo rodziców do zapewnienia dziecku wychowania religijnego w szkole publicznej, zostaje zawieszone na okres czasowego zawieszenia zajęć dydaktycznych w szkołach. W tym zakresie w okresie stanu wojennego (wyjątkowego) następuje zawieszenie jednego z uprawnień mieszczących się w prawie ro-

dziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami (art. 53 ust. 3 w zw. z art. 48 ust. 1 Konstytucji). Warto więc ocenić, czy powyższe ograniczenie narusza istotę prawa określonego w art. 48 Konstytucji. Piotr Tuleja definiuje istotę prawa lub wolności jako „zbiór tych elementów, bez których prawo to nie mogłoby być realizowane”⁷⁶. W orzecznictwie TK przyjęto, że „konceptja istoty prawa i wolności opiera się na założeniu, że w ramach konkretnego prawa i wolności można wyodrębnić pewne elementy podstawowe (rdzeń, jądro), bez których takie prawo czy wolność w ogóle nie będzie mogło istnieć, oraz pewne elementy dodatkowe (otoczkę), które mogą być ujmowane i modyfikowane w różny sposób bez zniszczenia tożsamości określonego prawa czy wolności”⁷⁷. Dokonując ustaleń, czy doszło do naruszenia istoty danego prawa, należy określić, czy wartości leżące u podstaw danego prawa są nadal realizowane⁷⁸. Wydaje się, że zawieszenie prowadzenia lekcji religii w szkołach w publicznym systemie oświaty nie narusza istoty prawa rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami. Rodzice mogą bowiem zapewnić swojemu dziecku określony profil wychowania, zgodny z własnymi przekonaniami, korzystając z działalności edukacyjno-wychowawczej kościołów i innych związków wyznaniowych, która bezwzględnie nie może zostać zawieszona w okresie stanu nadzwyczajnego. Prawo rodziców określone w art. 48 Konstytucji może być zatem realizowane poprzez kierowanie dziecka na naukę religii organizowaną w kościele lub innym związku wyznaniowym. W tym sensie istota prawa rodziców do wychowania dziecka zgodnie z ich przekonaniami pozostaje zachowana.

Dopuszczalność okresowego zawieszenia zajęć dydaktycznych nie dotyczy szkół duchownych i se-

⁷⁴ Tamże, s. 9.

⁷⁵ Na marginesie warto wspomnieć, że wychowanie religijne dzieci uzyskało szczególną rangę w stanie wojny na gruncie czterech Konwencji o ochronie ofiar wojny, podpisanych w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz.U. 1956, nr 38, poz. 171).

⁷⁶ P. Tuleja, *Konstytucyjna regulacja statusu człowieka i obywatela w państwie (podstawowe wolności, prawa i obowiązki)* (w:) R. Mojak (red.), *Ustrój Konstytucyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Lublin 2000, s. 82.

⁷⁷ Zob. wyrok TK z dnia 25 maja 1999 r., SK 9/98, Dz.U. z 1999 r., nr 49, poz. 498.

⁷⁸ Zob. A. Niżnik-Mucha, *Zakaz naruszenia istoty konstytucyjnych wolności i praw w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2014, s. 209.

minariów duchownych. Ustawa nie definiuje pojęć „szkoła duchowna” i „seminarium duchowne”. Konieczne staje się zatem dokonanie interpretacji tego przepisu. Przede wszystkim należy ustalić, czy przez szkołę duchowną należy rozumieć wyłącznie placówkę oświatową prowadzoną przez kościół lub związek wyznaniowy, czy także inne jednost-

szkoły o profilu religijnym prowadzone przez podmioty wyznaniowe (kościół i inne związki wyznaniowe, ich organy, a także inne jednostki organizacyjne, takie jak: parafia, diecezja, zgromadzenie zakonne itp.). Cele oraz nazwy szkół duchownych są dość zróżnicowane. Jako szkołę duchowną można uznać tę jednostkę, która kształci przyszłe kadry

Zawieszenie prowadzenia lekcji religii w szkołach w publicznym systemie oświaty nie narusza istoty prawa rodziców do wychowania dziecka zgodnie z własnymi przekonaniami.

ki, które realizują religijny program wychowawczy i prowadzone są przez osoby fizyczne, fundacje, stowarzyszenia. Jako kryterium rozstrzygające, czy dana placówka ma charakter szkoły duchownej, należy przyjąć kryterium podmiotu będącego właścicielem i podmiotem prowadzącym daną placówkę. Przymiotnik „duchowna” pozwala sądzić, że są to takie edukacyjne jednostki organizacyjne, które wyróżnia cel religijny kształcenia. Za „szkołę duchowną” należy zatem uznać jedynie placówki prowadzone przez kościoły i inne związki wyznaniowe. Za przyjęciem takiego poglądu przemawia fakt, iż *ratio legis* wyłączenia szkół duchownych z zakresu jednostek, wobec których może zostać ustanowiony nakaz zawieszenia działalności edukacyjnej, polega na tym, że w okresie stanu zwyczajnego funkcjonowania państwa to właśnie szkoły prowadzone przez podmioty wyznaniowe nie podlegają nadzorowi władz oświatowych. Uzasadnione jest to okolicznością, że szkoły te poza celami oświatowymi realizują zadania formacyjne, np. przygotowanie kandydatów do przyjęcia święceń kapłańskich⁷⁹. W konsekwencji należałoby przyjąć, że przez „szkoły duchowne” powinno się rozumieć

danego kościoła lub innego związku wyznaniowego, a nie mieści się w kategorii pojęciowej seminarium duchownego. Przez seminaria duchowne należy rozumieć w myśl reguły *lege non distinguente* zarówno niższe seminaria duchowne, jak i wyższe seminaria duchowne. Z kolei szkoły posiadające w nazwie zwrot sugerujący określone wyznanie, np. „katolicka”, lecz prowadzone przez podmioty niebędące kościołem lub innym związkiem wyznaniowym, np. stowarzyszenie, nie będą desygnatem terminu szkoła duchowna.

Z punktu widzenia wolności sumienia i religii istotne znaczenie ma przepis art. 21 ust. 7 u.s.w., który określa, że „cenzura prewencyjna nie obejmuje należących do kościołów i innych związków wyznaniowych środków społecznego przekazu stanowiących źródła informacji na temat religii i służących wypełnianiu funkcji religijnych”. W pełni aktualne pozostają uwagi dotyczące ustalenia zakresu podmiotowego wyłączenia oraz definicji pojęć „kościół” i „związek wyznaniowy”. Ustawodawca wychodzi z założenia, że kościoły i inne związki wyznaniowe w okresie stanów nadzwyczajnych mogą korzystać ze środków masowego przekazu – mass mediów. Przyjmuje się, że „do środków społecznej komunikacji zalicza się: książki, prasę i inne druki, film, produkty audiowizualne, radio, telewizję,

⁷⁹ Zob. A. Mezglewski, *Działalność naukowa i edukacyjna* (w:) A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo...*, dz. cyt., s. 172.

Internet⁷⁸⁰. Przepis art. 21 ust. 7 u.s.w. dotyczy środków społecznego przekazu należących do kościoła lub innego związku wyznaniowego, które wykorzystywane są do szerzenia informacji na temat religii i wypełniania funkcji religijnych. Ustalenie zakresu informacji na temat religii nie wywołuje większych wątpliwości, lecz o wiele bardziej problematyczne pozostaje określenie tego, co stanowi wypełnianie funkcji religijnych, z uwagi na szeroki zasięg oddziaływania religii na życie społeczne. Przepis ten powinien być wykładany jako przejaw poszanowania zasady autonomii i niezależności kościołów i innych związków wyznaniowych. Powyższa regulacja znajduje również oparcie w zasadzie bezstronności światopoglądowej władz publicznych (art. 25 ust. 2 Konstytucji), która wyklucza cenzurę organów władzy publicznej poprzez ingerowanie w treści służące praktykowaniu religii.

Tryb wprowadzenia i zniesienia stanu wyjątkowego, a także zasady działania organów władzy publicznej oraz zakres, w jakim mogą być ograniczone wolności i prawa człowieka i obywatela w czasie stanu wyjątkowego, określa ustawa z dnia 21 czerwca 2002 r. o stanie wyjątkowym⁸¹ (dalej: u.s.wyj.). Rozdział 3. „Zakres ograniczeń wolności i prawa człowieka i obywatela” zawiera regulacje rzutujące na zakres wolności sumienia i religii. W odróżnieniu od regulacji przepisów u.s.w., art. 16 ust. 1 pkt 6 lit. a) u.s.wyj. dopuszcza ustanowienia nie tylko zakazu zrzeszania się, ale nawet dopuszcza zakaz tworzenia i rejestracji nowych stowarzyszeń, partii politycznych, związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, organizacji pracodawców, ruchów obywatelskich oraz innych dobrowolnych zrzeszeń i fundacji. Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że w powyższym katalogu nie przewidziano zakazu tworzenia i rejestracji nowych kościołów i innych związków wyznaniowych. W pełni więc dopuszczalne będzie złożenie wniosku o zarejestrowanie kościoła lub innego związku wyznaniowego w trybie administracyjnym na

podstawie przepisów ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁸². W odniesieniu do możliwości zawieszania zajęć dydaktycznych w szkołach, z wyjątkiem szkół duchownych i seminariów duchownych, obowiązują identyczne przepisy jak na gruncie u.s.w., a zatem w pełni aktualne pozostają w tym zakresie uwagi poczynione wobec regulacji o stanie wojennym.

6. Zagwarantowanie uprawnień jednostkowych i zbiorowych z zakresu wolności sumienia i religii w stanie klęski żywiołowej

Jeśli idzie o stan klęski żywiołowej, to ustrojodawca enumeratywnie określił w art. 233 ust. 3 Konstytucji prawa i wolności człowieka i obywatela, które mogą zostać zawieszone na okres trwania stanu klęski żywiołowej. Klauzula pozytywna bywa oceniana pozytywnie, gdyż podmioty prawa mają pewność co do tego, które prawa mogą być ograniczone, aczkolwiek wyrażane są również pewne zastrzeżenia odnośnie tej techniki legislacyjnej⁸³. Tryb wprowadzenia i zniesienia stanu klęski żywiołowej, a także zasady działania organów władzy publicznej oraz zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w czasie trwania tego stanu określa ustawa z dnia 18 kwietnia 2002 r. o stanie klęski żywiołowej⁸⁴ (dalej: u.k.ż.). Z punktu widzenia wolności sumienia i religii istotne znaczenie ma możliwość zawieszenia prawa do wolności poruszania się i pobytu na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej (art. 52 ust. 1 Konstytucji), z tych samych powodów, które zostały podniesione wobec regulacji dotyczącej stanu wojennego i wyjątkowego. W odniesieniu do unormowań dotyczących stanu klęski żywiołowej należy wskazać na dopuszczalność zawieszenia prawa do wypoczynku (art. 66 ust. 2 Konstytucji). Artykuł 21 ust. 2 pkt 1 u.k.ż.

80 P. Steczkowski, *Działalność związków wyznaniowych poprzez mass media* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 97.

81 Tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1191.

82 Szerzej M. Ożóg, *Rejestrowanie kościołów i innych związków wyznaniowych w trybie administracyjnym*, „Forum Prawnicze” 2015, nr 2, s. 23 i n.

83 Zob. K. Prokop, *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005, s. 136.

84 Tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 333.

przewiduje dopuszczalność ustanowienia obowiązku pracy w niedzielę, święta i dni wolne od pracy wynikające z rozkładu czasu pracy w pięciodniowym tygodniu pracy, w tym wydłużenia okresu rozliczeniowego do dwunastu miesięcy na zasadach określonych w Kodeksie pracy. W języku potocznym mianem „święto” można określić ogół uroczystości

może mieć wpływ na realizację wolności sumienia i religii w tym zakresie, w jakim regulacja ustawowa uniemożliwia wyznawcom spędzenie dnia świątecznego (np. niedzieli w odniesieniu do wielu wyznań) zgodnie z prawem kościelnym danego kościoła lub innego związku wyznaniowego. Właśnie w celu zapewnienia wiernym możliwości udziału

Nie jest możliwe powołanie się na wolność religii w przypadku odmowy obligatoryjnego zaszczepienia zwierząt przeciwko chorobom, takim jak np. gruźlica.

państwowych i religijnych. Katalog „dni wolnych od pracy” należy odróżnić od wykazu „dni ustawowo wolnych od pracy”, chociaż ten drugi zawiera się z reguły w tym pierwszym. W Polsce „dniami ustawowo wolnymi od pracy” są w większości dni będące świętami religijnymi Kościoła Rzymskokatolickiego⁸⁵, chociaż niektóre z nich pokrywają się ze świętami religijnymi innych wyznań chrześcijańskich. Zgodnie z ustawą z dnia 18 stycznia 1951 r. o dniach wolnych od pracy⁸⁶ dniami wolnymi od pracy są święta wymienione w art. 1 pkt 1 ustawy, a także niedziele (art. 1 pkt 2 ustawy). W przypadku wiernych Kościoła Katolickiego wykaz dni wolnych od pracy określa art. 9 konkordatu zawartego między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską⁸⁷. Gwarancje poszanowania niedzieli i dni świątecznych jako dni wolnych od pracy znajdują się w różnych źródłach prawa⁸⁸. Dopuszczalność ograniczenia lub zawieszenia prawa do dnia świątecznego

w sprawowaniu kultu publicznego ustanawiane są regulacje dotyczące świąt religijnych⁸⁹. Jest to realizacja normy z art. 53 ust. 2 Konstytucji, zgodnie z którą wolność religii obejmuje m.in. uprawianie kultu, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie. Całkowite zawieszenie prawa do dnia świątecznego może pozbawiać jednostkę możliwości realizacji wspomnianych uprawnień przewidzianych w art. 53 ust. 2 Konstytucji. Obowiązek pracy w dni świąteczne określonego wyznania może pozostawać w kolizji z normami prawa kościelnego, które określają sposób obchodzenia takich dni. Trzeba przy tym pamiętać, że w okresie zwyczajnego funkcjonowania państwa praca w niedzielę i święta jest dozwolona m.in. w razie konieczności prowadzenia akcji ratowniczej w celu ochrony życia lub zdrowia ludzkiego, ochrony mienia lub środowiska albo usunięcia awarii⁹⁰. Każdorazowa regulacja ograniczająca lub zawieszająca prawo do dnia świątecznego musi być poddana ocenie pod kątem przestrzegania zasady

85 Zob. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, dz. cyt., s. 241.

86 Tekst jedn. Dz.U. z 2015 r., poz. 90.

87 Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r. (Dz.U. z 1998 r., nr 51 poz. 318).

88 Zob. Z. Zarzycki, *Konkordatowe i pozakonkordatowe gwarancje poszanowania niedzieli i dni świątecznych jako dni wolnych*

od pracy, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2006, nr 3, s. 99 i n.

89 Zob. A. Mezglewski, *Kult publiczny* (w:) A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo...*, dz. cyt., s. 196 i n.

90 Por. art. 151¹ ustawy z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy (tekst jedn. Dz.U. z 2014 r., poz. 1502).

proporcjonalności (art. 31 ust. 3 Konstytucji). Zgodnie z prawem ograniczenie lub zawieszenie prawa do wypoczynku może oddziaływać na uprawnienie z zakresu wolności sumienia i religii.

w oparciu o przesłanki z art. 53 ust. 5 Konstytucji⁹¹. Ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii ze względu na zdrowie są dopuszczalne w przypadku wybuchu epidemii czy też zaistnienia poważnej kł-

Analiza obecnego ustawodawstwa stanów nadzwyczajnych pokazuje, że prawodawca położył nacisk na zabezpieczenie wolności sumienia i religii przede wszystkim w wymiarze zbiorowym i instytucjonalnym, uwzględniając zagwarantowanie tych praw jednostce jedynie częściowo.

Warto wspomnieć, że zgodnie z art. 21 ust. 1 pkt 5 u.k.ż. dopuszczalne jest ustanowienie obowiązku poddania się badaniom lekarskim, leczeniu, szczepieniom ochronnym oraz stosowaniu innych środków profilaktycznych i zabiegów niezbędnych do zwalczania chorób zakaźnych oraz skutków skażeń chemicznych i promieniotwórczych. Z kolei art. 21 ust. 1 pkt 7 u.k.ż. stanowi, że ograniczenie praw i wolności człowieka i obywatela w okresie stanu klęski żywiołowej może polegać na obowiązku stosowania środków ochrony roślin lub innych środków zapobiegawczych niezbędnych do zwalczania organizmów szkodliwych dla ludzi, zwierząt lub roślin. Wspomniane uregulowania stanowią ograniczenie wolności osobistej (art. 41 ust. 1 zd. 1 Konstytucji) i mogą prowadzić do nałożenia na jednostkę obowiązku poddania się działaniom, które pozostają w sprzeczności z jej sumieniem, co można rozpatrywać w kategoriach naruszenia wolności sumienia i religii. W tym kontekście warto podkreślić, że nie zawsze każde zachowanie człowieka motywowane przesłankami religijnymi podlega ochronie na podstawie art. 53 Konstytucji. Ograniczenia w zakresie wolności uzewnętrzniania religii są dopuszczalne

ski żywiołowej. Nie jest możliwe powołanie się na wolność religii w przypadku odmowy obligatoryjnego zaszczepienia zwierząt przeciwko chorobom, takim jak np. gruźlica. Obowiązkowy program szczepień może być uzasadniony koniecznością ochrony zdrowia⁹². W okresie trwania stanu nadzwyczajnego inne wartości konstytucyjne, a przede wszystkim zdrowie mogą stanowić materialnoprawną podstawę ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii. Każdy przypadek należy jednak rozpatrywać indywidualnie.

7. Wnioski końcowe

Zgodnie z regulacją art. 233 Konstytucji wolność sumienia i religii stanowi prawo niedorogowalne. Może zostać ograniczona tylko i wyłącznie z zachowaniem standardu wynikającego z art. 31 ust. 3 Konstytucji. Bez wątpienia zasługuje to na pozytywną ocenę. Niemniej jednak realizacja po-

91 Zob. J. Krzywkowska, *Uzewnętrznianie przekonań religijnych* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon...*, dz. cyt., s. 495–496.

92 Zob. A. Łopatka, *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa 1995, s. 46.

wyższego założenia w pełnym zakresie nie jest możliwa. Korzystanie z wolności sumienia i religii, zarówno przez jednostkę, jaki i zbiorowość, wymaga bowiem zabezpieczenia szeregu innych praw wolnościowych, bez których wolność z art. 53 Konstytucji może nie być w pełni realizowana. Ustawodawca dopuszcza ustanawianie ograniczeń praw i wolności konstytucyjnych, które mają istotne znaczenie dla realizacji uprawnień szczegółowych z zakresu wolności sumienia i religii. Analiza obecnego ustawodawstwa stanów nadzwyczajnych pokazuje, że prawodawca położył nacisk na zabezpieczenie owej wolności przede wszystkim w wymiarze zbiorowym i instytucjonalnym, zagwarantowanie tych praw jednostce uwzględniając jedynie częściowo. Można sformułować wniosek, że spośród szeregu uprawnień wynikających z art. 53 Konstytucji część będzie zawieszona ze względu na limitację innych praw i wolności. Z tego względu twierdzenie, że wolność sumienia i religii ma charakter prawa niederogowalnego, wymaga uzupełnienia o kwestię realizacji uprawnień szczegółowych z zakresu wolności z art. 53 Konstytucji. Trzeba jednak mieć na uwadze, że wolność sumienia i religii nie stanowi prawa absolutnego, a ograniczenia jej są dopuszczalne w warunkach okresu zwyczajnego funkcjonowania państwa. Wszelkie ograniczenia praw i wolności ustanawiane w okresie stanów nadzwyczajnych mają podstawę faktyczną, która może uzasadniać określone ograniczenia w sferze prawnej. W ocenie wprowadzanych wówczas ograniczeń szczególnie znaczenie będzie miała zasada proporcjonalności (art. 228 Konstytucji). Pozytywny wynik testu zasady proporcjonalności w odniesieniu do tych praw, które są istotne dla wolności sumienia i religii, będzie refleksem oddziaływać także na zakres wolności z art. 53 Konstytucji. Zasada proporcjonalności może w ten sposób pełnić funkcję zabezpieczenia szeregu uprawnień szczegółowych wynikających z wolności sumienia i religii, a wchodzących w zakres przedmiotowy innych praw i wolności konstytucyjnych. Otwarty katalog uprawnień wynikających z wolności uzewnętrzniania religii wymaga każdorazowej oceny danego zachowania w świetle ogólnych zasad limitacji wolności sumienia i religii, określonych w art. 31 ust. 3 i art. 53 ust. 5 Konstytu-

cji. Z kolei w odniesieniu do zbiegu praw i wolności konstytucyjnych, gdy jednym z praw pozostających w kolizji pozostaje wolność sumienia i religii, konieczne wydaje się sięgnięcie do teorii konkordancji norm pozostających ze sobą w sprzeczności.

Bibliografia

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.
- Brożniak R., *Bezwyznaniowość* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2014, s. 15–22.
- Brzeziński M., *Stany nadzwyczajne w polskich konstytucjach*, Warszawa 2007.
- Burek W., *Prawa niederogowalne a zagadnienie hierarchii praw człowieka. Perspektywa prawnomiędzynarodowa*, „Przegląd Sejmowy” 2015, nr 4, s. 55–66.
- Chyliński H., hasło *wyznanie*, (w:) Z. Poniatowski (red.), *Mały słownik religioznawczy*, Warszawa 1969, s. 465–466.
- Complak K., *Uwagi o godności człowieka oraz jej ochrona w świetle nowej konstytucji*, „Przegląd Sejmowy” 1998, nr 5, s. 41–52.
- Cupriak J., *Związek wyznaniowy* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2014, s. 586–588.
- Działocha K., *Komentarz do art. 233* (w:) L. Garlicki (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 4, Warszawa 2005, s. 1–8.
- Eckhardt K., *Hierarchizacja praw i wolności jednostki w świetle konstytucyjnej regulacji stanu nadzwyczajnego*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, nr 2, s. 87–100.
- Eckhardt K., *Stan nadzwyczajny jako instytucja polskiego prawa konstytucyjnego*, Rzeszów 2012.
- Garlicki L., *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*, Warszawa 2007.
- Granat M., *Godność człowieka z art. 30 Konstytucji RP jako wartość i jako norma prawna*, „Państwo i Prawo” 2014, nr 8, s. 3–22.
- Hesse K., *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, Heidelberg 1999.
- Jabłoński M., *Klasyfikacja wolności i praw jednostki w Konstytucji RP* (w:) tegoż (red.), *Wolności i prawa jednostki w Konstytucji RP*, t. 1, *Idee i zasady przewodnie konstytucyjnej regulacji wolności i praw jednostki w RP*, Warszawa 2010, s. 78–106.

- Jasudowicz T., *Determinanty międzynarodowo chronionej substancji praw człowieka w systemie uniwersalnym i europejskim* (w:) tenże, C. Mik (red.), *O prawach człowieka w podwójną rocznicę paktów. Księga pamiątkowa w hołdzie Profesor Annie Michalskiej*, Toruń 1996, s. 87–113.
- Krukowski J., Warchałowski K., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2000.
- Krzysztofek K., *Organizacje kościelne* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2014, s. 257–260.
- Krzywkowska J., *Uzewnętrzanie przekonań religijnych* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2014, s. 490–497.
- Łopatka A., *Jednostka. Jej prawa człowieka*, Warszawa 2002.
- Łopatka A., *Prawo do wolności myśli, sumienia i religii*, Warszawa 1995.
- Matwiejuk J., *Pozycja prawna organizacji i stowarzyszeń religijnych w Rzeczypospolitej Polskiej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2003, t. 6, s. 5–27.
- Mezglewski A., *Działalność naukowa i edukacyjna* (w:) A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008, s. 167–175.
- Mezglewski A., *Kult publiczny* (w:) A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008, s. 193–200.
- Mezglewski A., *Rejestrowanie związków wyznaniowych* (w:) A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2008, s. 250–256.
- Niżnik-Mucha A., *Zakaz naruszenia istoty konstytucyjnych wolności i praw w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2014.
- Opaliński B., *Stan wojenny we współczesnym polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2011, nr 7–8, s. 65–86.
- Ożóg M., *Rejestrowanie kościołów i innych związków wyznaniowych w trybie administracyjnym*, „Forum Prawnicze” 2015, nr 2, s. 23–40.
- Piechowiak M., *Klauzula limitacyjna a nienaruszalność praw i godności*, „Przegląd Sejmowy” 2009, nr 2, s. 55–77.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010.
- Prokop K., *Stany nadzwyczajne w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, Białystok 2005.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2013.
- Steczkowski P., *Działalność związków wyznaniowych poprzez mass media* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2014, s. 97–101.
- Surówka A., *Relacja zasad ograniczania wolności i praw człowieka i obywatela w stanach nadzwyczajnych i w stanie normalnego funkcjonowania państwa*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2014, nr 4, s. 131–156.
- Sztymiler R., *Kult religijny* (w:) A. Mezglewski (red.), *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, Warszawa 2014, s. 193–204.
- Szymanek J., *Konstytucjonalizacja prawa do wolności myśli, sumienia, religii i przekonań*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10, s. 89–114.
- Szymanek J., *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2006, nr 2, s. 39–60.
- Tuleja P., *Konstytucyjna regulacja statusu człowieka i obywatela w państwie (podstawowe wolności, prawa i obowiązki)* (w:) R. Mojak (red.), *Ustrój Konstytucyjny Rzeczypospolitej Polskiej*, Lublin 2000, s. 73–94.
- Wojtyczek K., *Granice ingerencji ustawodawczej w sferę praw człowieka w Konstytucji RP*, Kraków 1999.
- Wojtyczek K., *Prawa człowieka w stanach nadzwyczajnych* (w:) P. Sarnecki (red.), *Prawo konstytucyjne RP*, Warszawa 2005, s. 101–103.
- Wyrzykowski M., *Granice praw i wolności – granice władzy* (w:) Obywatel – jego wolności i prawa. Zbiór studiów przygotowanych z okazji 10-lecia urzędu Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa 1998, s. 45–59.
- Zarzycki Z., *Konkordatowe i pozakonkordatowe gwarancje poszanowania niedzieli i dni świątecznych jako dni wolnych od pracy*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2006, nr 3, *Konkordaty pomiędzy Stolicą Apostolską a Polską. Stosunki państwo – Kościół*, red. J. Staszaków, s. 99–117.
- Konstytucja Hiszpanii*, przeł. T. Mołdawa (w:) *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Staśkiewicz, Warszawa 2011, s. 341–374.
- Konstytucja Republiki Litewskiej*, przeł. H. Wisner (w:) *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Staśkiewicz, Warszawa 2011, s. 419–442.
- Ustawa Zasadnicza RFN*, przeł. B. Banaszak, A. Malicka (w:) *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Staśkiewicz, Warszawa 2011, s. 519–563.

Ustawa Zasadnicza Węgier, przeł J. Snopek (w:) *Konstytucje państw Unii Europejskiej*, red. W. Staśkiewicz, Warszawa 2011, s. 817–843.

Wyznanie, hasło (w:) S. Skorupka, H. Auderska, Z. Łempicka (red.), *Mały słownik języka polskiego*, Warszawa 1989.

Orzecznictwo

Wyrok TK z dnia 25 maja 1999 r., SK 9/98, Dz.U. z 1999 r., nr 49, poz. 498.

Wyrok TK z dnia 7 lutego 2001 r., K 27/00, LEX nr 46367.

Wyrok TK z dnia 26 maja 2008 r., SK 25/07, LEX nr 380071.